

УДК 159.98:316.362:376–058.68

М. І. Мушкевич

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри медичної психології
та психодіагностики Волинського національного
університету імені Лесі Українки

ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ПРОБЛЕМНИХ ДІТЕЙ

Останніми роками виникла необхідність психодіагностики особливостей сімейного виховання проблемних дітей, яка забезпечує батькам та дітям, починаючи з раннього дитинства, великий спектр різної за формою та спрямованістю психологічної допомоги, надає розуміння причин поведінкових та особистісних розладів, дозволяє підібрати оптимальні та ефективні шляхи і способи виховання проблемної дитини.

Ключові слова: проблемна дитина, дисфункції сімейного виховання, батьківське ставлення, психодіагностика, гіперопіка, соціалізація.

Постановка наукової проблеми. Діти із проблемами у розвитку входять до складу різних соціальних груп і у всіх цих групах проявляються результати їхньої особливої поведінки в соціальних ситуаціях. Першою й найважливішою соціальною групою для дитини є сім'я. У ставленні батьків до дитини відображається досвід їхнього власного життя, на основі якого формуються певні бажання й надії, які спочатку, як правило, бувають занадто ідеалізованими. Якщо дитина не виправдує надій батьків, виховання її може змінюватися у різних напрямках, частіше не на її користь.

Аналіз літературних джерел вказує на зростання інтересу дослідників до проблем сімей, що мають проблемних дітей (Н. Ю. Максимова, О. М. Маслюкова, Г. Г. Московіна, М. І. Радченко, А. С. Сабуров, В. В. Ткачова тощо). У вітчизняній науці тема сімей з проблемними дітьми в першу чергу розглядаються у рамках медичних досліджень (В. А. Вишневський, С. С. Каліжнюк, О. І. Кириченко, Р. Ф. Майрамян, І. І. Мамайчук, В. Я. Мартинов, Г. В. Пятакова, О. І. Романова), проте, здебільшого об'єктом уваги науковців стає особистість проблемної дитини. Вчені зазначають, що проблемна дитина із самого раннього дитинства є дратівливим фактором для батьків через свою неспокійну поведінку, неслухняність, нездатність зосереджуватися, несправність тощо. Така дитина не виконує вказівок, вимагає більше часу й уваги, не виправдує надій та сподівань батьків, а всі виховні заходи та засоби здаються неефективними, часто не приносять видимого результату. Усе це стомлює батьків морально й фізично, змушує їх порівнювати поведінку дитини з її однолітками або сиблінгами. На підставі неправильного розуміння поведінки дитини емоційні взаємозв'язки між батьками й дитиною погіршуються, що призводить до створення неадекватних умов виховання.

Досліджено (О. І. Бондарчук, З. Г. Кісарчук, В. Г. Росс), що домашні умови проблемних дітей оцінюються як джерело напруги, де батьки мало приділяють часу спілкуванню з дітьми, які потребують уваги й допомоги. Батьки менше займаюся з дітьми, але більше їх контролюють; дають їм більше вказівок, менше заохочують й хвалять, але частіше карають; негативно ставляться до того, що роблять діти. Усе це стає джерелом негативних зворотних зв'язків та призводить до створення такої ситуації, коли в процесі виховання дитина одержує значно більше негативних, ніж позитивних впливів. Таке виховання стимулює відчуття неповноцінності й самотності дитини, розвиток вторинних невротичних проявів, а порушення поведінки стають компенсаторними реакціями. Батьки ж, звичайно, досить часто не знають і не розуміють такої ситуації, вважають джерелом негараздів лише дитину. Водночас, батьки мало ознайомлені із особливостями тієї чи іншої проблеми у розвитку дитини, тому використовують неправильні типи батьківського ставлення і виховання, серед яких найбільш типовими є: розбіжності в поглядах на виховання; авторитарне, педантичне виховання; невірноваженість і непослідовність виховання; виховна невпевненість батьків; фобія втрати дитини; перенесення власних негативних властивостей на дитину тощо [2; 3; 4].

Однією з умов успіху виховання проблемної дитини в родині є комплексна психодіагностика, яка включає і діагностичний і психотерапевтичний впливи, допомагає батькам зрозуміти помилки у ставленні до дитини, віднайти правильні шляхи та умови виховання в родині з метою впливу на її недоліки й навіть повне їх усунення. Важливо, аби батьки розуміли причини неправильної поведінки дитини; проблеми, з якими вона не може впоратися; надали їй можливість для прояву почуттів (як позитивних, так і негативних), для зниження емоційної напруги. Якнайкраще пізнання особистості дитини, реальна оцінка її здібностей і можливостей, очікування від неї лише того, що вона може зробити в силу своїх можливостей, допоможе спрямувати прагнення дитини до такого виду діяльності, у якому вона буде мати успіх. Правильно поставлені вимоги, чіткий режим, вносять у життя дитини необхідний порядок і систему, що сприяє профілактиці виникнення різних конфліктів між дорослими й дитиною, поширюється на будь-яку її діяльність і ставлення до навколишнього.

Метою даної статті є розглянути ті диференційовані підходи до психодіагностики особливостей сімейного виховання проблемної дитини, які є найбільш ефективними, прийнятними та зрозумілими для батьків. Завдання передбачають аналіз психологічної літератури з теми дослідження та методів і методик, які використовуються у практиці роботи з сім'ями, які мають проблемних дітей.

Основна частина дослідження. На етапі психодіагностики ми спрямовуємо свою роботу на вивчення сильних і слабких сторін особистості дитини та батьків; виявлення і вирішення проблем, що виникають у процесі їх соціалізації; вивчення динаміки функціонування та виникнення можливих труднощів сімейної взаємодії; дослідження специфіки впливу сімейного фактору на розвиток дітей з різними типами психічного дизонтогенезу че-

рез аналіз образу життя і особливостей сімейної взаємодії; а також аналіз взаємин дітей з порушеннями у розвитку на рівні розширеної сім'ї з урахуванням особливості їх соціально-психологічної адаптації.

Експеримент у дослідженні особливостей сімейного виховання займає провідне місце. Ми дотримуємося основних принципів вибору експериментальних методик для вивчення психіки дітей з проблемами у розвитку: принципу моделювання психічної діяльності, що здійснюється в праці, навчанні, спілкуванні (яким способом вони діяли, чим викликані певні помилки та труднощі); принципу спрямованості на якісний аналіз психічної діяльності (при оцінці результатів головними є якісні показники, що дають інформацію про спосіб виконання завдань, тип і характер помилок, про ставлення до своїх помилок і критичних зауважень експериментатора, про зацікавленість в успіху, в правильному розумінні інструкції і т. д.); принципу дотримання точної та об'єктивної реєстрації фактів, ретельного протоколювання.

На підставі аналізу експериментальних даних батьки починають краще розуміти адекватність або неадекватність емоційного особистісного ставлення дитини до факту діагностики і головні її ускладнення при виконанні завдань, які можуть бути пов'язані: з ослабленням пізнавальної сфери; невмінням узагальнювати, вловлювати істотний прихований зміст і будувати логічні висновки; з невмінням виражати думку і взагалі працювати з словесно оформленим матеріалом; з ураженням або недорозвиненням окремих аналізаторів. З експериментальних даних батьки роблять для себе висновки щодо власних особливостей пізнавальної та емоційної сфер. Ми використовуємо всі види експерименту, але перевага віддається груповій формі, коли разом із дитиною батьки активно залучені до виконання завдань. Проте спрямованість завдань для батьків і дітей різна, і їх вибір залежить від конкретних цілей дослідження.

Спостереження, як цілеспрямоване сприйняття досліджуваних об'єктів — один з провідних методів при вивченні особливостей сімейного виховання проблемної дитини. Спостереження починається з моменту появи батьків та дитини в консультації і триває протягом всього часу обстеження. Для того, щоб спостереження можна було вважати науковим методом, воно має бути планомірним, систематичним, цілеспрямованим і об'єктивним; має не тільки описувати явища повністю, а й пояснювати їх. Дані спостереження фіксуються в спеціальному протоколі. Ці вимоги є спільними як для наукової так і практичної психології в цілому. Вимога цілеспрямованості спостереження обумовлює необхідність відбору лише певних напрямів, необхідних для вивчення актів поведінки і особливостей сімейного виховання. Проте поведінкові та виховні акти проблемної дитини та її батьків можуть бути ускладнені, спотворені і можуть навіть справляти враження відірваності від реальної ситуації. Потрібен великий клінічний досвід і знання психолога, а також тривалий час, щоб побачити закономірності такої поведінки та виховання. При спостереженні головними орієнтирами є особливості базових проявів поведінки і взаємин батьків та дитини: характер емоційних і поведінкових реакцій на стимули; інтен-

сивність емоційних реакцій при вираженні бажань і відносин; якість настрою; здатність до зосередження на емоційному контакті або діяльності; здатність до подолання негараздів та перешкод. Загальний фон настрою батьків та дитини в процесі виконання завдань оцінюється за багатьма показниками: як вони тримаються (скуто, напружено, мляво, вільно); які міміка і жести переважають (чи вираз обличчя є лише маскою, що приховує справжні почуття і думки; чи відповідають міміка та жести ситуації і висловлюванням); чи є ознаки невротичних проявів (тремтіння в руках, посмикування плечима, стереотипне показування гримас, покусування губ або нігтів, шмигання носом, постійне перекладання предметів, розгойдування і т. п. Зазвичай ці ознаки посилюються при зростанні напруги і тривоги, якщо є труднощі у виконанні запропонованих завдань або виникають питання, що стосуються афектогенних зон); загальний фон настрою (безтурботний, серйозний, тривожний, ейфоричний, байдужий і т. д.) і його зміни в залежності від успішності виконання завдань та ходу бесіди.

Бесіда як метод дослідження відрізняється від звичайної повсякденної бесіди тим, що є цілеспрямованою, методичною, систематизованою, об'єктивною і професійною. Використання цього методу неможливе без встановлення відносин довіри між психологом і членами сім'ї, яка має проблемну дитину. Бесіда завжди підпорядкована поставленій задачі. Однак не можна сподіватися, що необхідна інформація буде отримана за допомогою декількох прямих запитань: по-перше, у досліджуваних можуть бути не розвинені навички самоаналізу. У цьому випадку їх відповіді будуть відображати не реальний стан речей, а бажання вгадати, чого хоче дослідник; по-друге, досліджувані в бесіді можуть свідомо спотворювати інформацію, видаючи соціально прийнятні відповіді на особливо значимі для них питання; по-третє, тема бесіди може бути для членів сім'ї болючою, і вони також будуть спотворювати інформацію або відмовлятися відповідати. Звідси два важливих висновки: питання в розмові повинні мати спрямовуючий характер, інформація про афектогенні зони більш достовірною, якщо отримана методами анкетування та тестування. Теми розмови хоч і залежать від конкретних завдань обстеження, все ж повинні охоплювати основні сфери життєдіяльності сім'ї, особливості спілкування, взаємодії, проведення вільного часу тощо. Більш детально розглядаються теми, важливі для досягнення мети дослідження, наприклад, особливості батьківського ставлення та виховання.

Особливу роль в психологічному вивченні особливостей сімейного виховання проблемних дітей виконують опитувальники-анкети, розроблені для батьків дитини. Чітке виділення складових поведінки, емоційних реакцій та батьківського ставлення, характеристик діяльності дозволяє досить докладно і детально проаналізувати повсякденні, типові прояви стилів виховання. Дані подібного опитування, по-перше, дають цінну, різноманітну і структуровану інформацію, по-друге, сприяють первинному опосередкованому включенню батьків в діагностично-корекційний процес, допомагаючи їм глибше зрозуміти дитину та її проблеми, а також помилки виховних впливів.

Ще один метод дослідження особливостей сімейного виховання проблемної дитини — метод тестів, відноситься до метричного підходу, що передбачає кількісний вимір тих чи інших показників особливостей сімейного виховання. Для вивчення порушень сімейного виховання та виявлення їх психологічних причин ми використовуємо методику «Аналіз сімейних стосунків» Е. Г. Ейдемільера та В. В. Юстіцкіса [6; 7]. Цей опитувальник дозволяє визначити яким чином батьки виховують дитину в сім'ї та виділити типи негармонійного виховання: 1) потураюча гіперпротекція; 2) домінуюча гіперпротекція; 3) підвищена моральна відповідальність; 4) емоційне відторгнення; 5) суворе ставлення до дитини; 6) гіпопротекція. Виходячи із систематизації, запропонованої автором методики, результатом її застосування є визначення однієї з моделей неправильного виховання: гіпопротекція — байдужість членів родини до інтересів та захоплень дитини, при цьому гідне матеріальне становище забезпечується; домінуюча протекція — надмірна турбота та контроль за дитиною; потураюча гіперпротекція — надмірне задоволення бажань дитини, звільнення її від обов'язків; потураюча гіпопротекція — недостатній контроль з боку батьків вдома поєднується із вседозволеністю за межами дому.

Інший важливий для дослідження тест — опитувальник батьківського ставлення (А. Я. Варга, В. В. Столін) являє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей [5]. Батьківське ставлення трактується як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей виховання і розуміння характеру і особистості дитини, її вчинків. Структура тесту побудована на основі математичного значення основних факторів. У результаті факторизації даних було отримано 4 фактори: «прийняття-відторгнення», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха». Шкала «Прийняття-відторгнення» вказує на інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є; вони поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй; багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину непристосованою до життя; їм здається, що дитина не досягне успіху; вони переживають по відношенню до дитини сум, злість тощо; не довіряють дитині та не поважають її. Шкала «Кооперація» показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені планами дитини, намагаються допомогти, співчують їй, високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують гордість за неї, задовольняють ініціативу й самостійність дитини, довіряють їй, намагаються стати на її бік з будь-яких питань. Шкала «Симбіоз» відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною, батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, огородити її від труднощів, неприємностей в житті, постійно відчують занепокоєння за життя дитини, котра здається їм маленькою та беззахисною. Шкала «Авторитарна гіперсоціалізація» відображає налагоджену форму керування поведінкою дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог; за

вияв власної думки дитину карають; слідкують за досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, думками, тощо. Шкала «Маленький невдаха» відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою, непристосованою; інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими; дитину вважають не успішною та схильною до поганих вчинків; батьки не довіряють своїй дитині і у зв'язку з цим намагаються відгородити дитину від труднощів життя, виможливо контролюють її дії [5].

Як особливий різновид загального методу ми широко використовуємо метод малюнків. Проте їх застосування пред'являє підвищені вимоги до інтерпретації, а компетентне трактування отриманої інформації вимагає спеціального навчання. Використання методу малюнків як проективного передбачає виявлення особливостей особистості самих батьків (агресивності, страхів, негативізму) та міжособистісних відносин як у шлюбній так і батьківській та сиблінговій сімейних підсистемах. Малюнок значною мірою несе на собі відображення як особистості батьків та дитини, так і їх настрою, стану, почуттів, переживань, стосунків тощо. Ефективними малюнками є «Кінетичний малюнок сім'ї», «Автопортрет», «Дім, Дерево, Людина», «Неіснуюча тварина», «Людина під дощем».

«Кінетичний малюнок сім'ї» дає багату інформацію про суб'єктивну сімейну ситуацію досліджуваних; допомагає виявити взаємини в сім'ї; що в ній викликає тривогу та проблеми; показує, як діагностовані сприймають інших членів сім'ї; яке місце в сімейних відносинах відводять собі та ін. «Автопортрет» вказує на прояв тривоги, викликаной найближчим оточенням; на фізичну або психологічну слабкість; потребу в опіці; особистісну залежність, схильність до агресії тощо. У методиці «Дім, Дерево, Людина» подається характеристика ймовірного рівня пристосування досліджуваних, їх рівень адаптації-деадаптації; схильність до поведінкових аномалій у взаєминах; діагностується слабе місце особистості, яка має більшою мірою потенційний характер, ніж реальний. «Неіснуюча тварина» допомагає виявити внутрішній світ досліджуваних, їх Я-образ; чи є в них проблеми у стосунках з найближчим оточенням; особливості соціальної адаптації. «Людина під дощем» орієнтована на діагностику сили «его» досліджуваних; їх здатності долати несприятливі ситуації, протистояти їм; дозволяє здійснити діагностику особистісних резервів і особливостей захисних механізмів у несприятливих ситуаціях.

Висновки та перспективи подальшої роботи. Отже, описані вище методи та методики психодіагностики особливостей сімейного виховання проблемної дитини спрямовані на пошук деструктивності особистісного функціонування; сімейного ставлення та виховання; розбіжності членів родини з питань виховання; його суперечливість, непослідовність, неадекватність; опіка і заборони в багатьох сферах життя дітей; підвищені вимоги до дітей; часте застосування погроз, осудів. Як у процесі самої діагностики, так і при інтерпретації її результатів, батьки починають краще розуміти, чому діти стають неслухняними, примхливими, дратівливими, чому вступають у конфлікти з оточенням, особливо з батьками. Батьки усвідомлюють, що

особливість середовища, особистісні характеристики самих батьків сприяють конфліктам з дітьми, серед яких виділяють: консервативний спосіб мислення, дотримання застарілих правил поведінки та шкідливі звички (вживання алкоголю і т. д.), авторитарність суджень, ортодоксальність переконань і т. п. Таким чином, розглянуті конфлікти батьки починають розуміти як результат власних помилок у ставленні та вихованні.

Усвідомлення батьками власних помилок у вихованні сприяє підвищенню педагогічної культури батьків, що дозволяє враховувати вікові психологічні особливості дітей, їхні емоційні стани, підвищує інтерес до внутрішнього світу дітей, їхніх проблем і захоплень.

Подальші наші дослідження спрямовані на пошук оптимальних методів психологічного консультування сімей, що мають проблемних дітей, на відпрацювання спеціальних рекомендацій зі зміни несприятливих психологічних факторів, що утрудняють функціонування родини і створюють у ній конфліктні відносини.

Список літератури

1. Батькі і діти : [Текст] // Психологія сім'ї : навч. посіб. для студ. ВНЗ / за заг. ред. В. М. Поліщука. — Суми, 2008. — С. 33–41.
2. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї [Електронний ресурс] : курс лекцій / О. І. Бондарчук. — К. : МАУП, 2001. — 608 КБ
3. Психологічна допомога сім'ї : посіб. / за ред. З. Г. Кісарчук. — К. : Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. — С. 32–52.
4. Росс В. Г. Взрывной ребёнок: новый подход к воспитанию легко раздражимых, хронически несговорчивых детей / В. Г. Росс. — М. : Теревинф, 2009. — 264 с.
5. Тест родительского отношения / А. Я. Варга, В. В. Столин // Психологические тесты / под ред. А. А. Карелин — М., 2001. — Т.2. — С. 144–152.
6. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапевтической коррекции семейных взаимоотношений : [Текст] / Э. Эйдемиллер, В. Юстицкис // Психология и психотерапия семьи. — СПб., 2001. — С. 279–326.
7. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В. Психология и психотерапия семьи / Э. Эйдемиллер, В. Юстицкис. — СПб. : Питер, 1999. — 656 с.

М. И. Мушкевич

кандидат психологических наук, доцент,
заведующая кафедрой медицинской психологии
и психодиагностики Волынского национального
университета имени Леси Украинки

**ПСИХОДИАГНОСТИКА ОСОБЕННОСТЕЙ СЕМЕЙНОГО
ВОСПИТАНИЯ ПРОБЛЕМНЫХ ДЕТЕЙ**

Резюме

В последние годы возникла потребность психодиагностики особенностей семейного воспитания проблемных детей, которая обеспечивает родителям и детям, начиная с раннего детства, большой спектр различной по форме и направленности психологической помощи, дает понимание причин поведенческих и личностных дисфункций, разрешает подобрать оптимальные и эффективные пути и способы воспитания проблемного ребенка.

Ключевые слова: проблемный ребенок, дисфункции семейного воспитания, родительское отношение, психодиагностика, гиперопека, социализация.

M. I. Mushkevich

candidate of psychological sciences,
Head of Department of Medical Psychology and psychodiagnostic
Lesya Ukrainka Volyn National University

**PSYCHODIAGNOSTICS FEATURES FAMILY EDUCATION PROBLEM
CHILDREN**

Summary

Today there is a need for psychological assessment of peculiarities of family upbringing of children with problems in development, which provides for parents and children, starting from early childhood, a large range of different shapes and directions of psychological help, provides an understanding of the causes of behavioral and personality disorders, permits to find optimal and effective ways and means of problem children' education.

Key words: problem child, family dysfunction, education, parental attitudes, psychological assessment, overprotection, socialization.